

הספריה לדמוקרטיה

הבחירות בישראל - 1996

**עורכים:
אשר אריאן
מיכל שמיר**

המכון הישראלי לדמוקרטיה

פוליטיקה "ישנה" לעומת "חדשה" בבחירות 1996

יעל ישי, החוג למדע המדינה, אוניברסיטת חיפה

מבוא

בין ההתפתחויות הבולטות ביותר, ושנסקרו במחקרים הרבים ביותר בעשרות השנים האחרונות, היו ההתפתחויות הקשורות בשינויים החברתיים הגורפים שהובילו לצמיחתה של "פוליטיקה חדשה" בחברות המתועשות. תסמונת "הפוליטיקה החדשה" הופיעה בעולם החדש, שבו תפס השפע את מקום העוני, שבו מוצרי צריכה שנחשבו פעם למותרות נמצאים בהישג-יד לכל, ושבם השלום תפס את מקום המלחמה. השגשוג וההתפייסות הביאו בעקבותיהם את דחיית הלאומנות ואת צמיחתו של החילון, אך ישראל הצביעה לכאורה נגד התהליכים האלה בבחירות של 1996. לאחר שהעלתה לשלטון קואליציה של מפלגות דתיות ולאומיות, בראשות הליכוד, נראה כאילו החברה הישראלית דוחה רעיונות הקשורים ב"פוליטיקה החדשה". בהצביעו בעד מסורת ופטריטיזם, הצביע הציבור הישראלי, לכאורה, בעד פוליטיקה מהסוג הישן. אולם מטרת מאמר זה להוכיח שהפוליטיקה בישראל מורכבת יותר ממראית העין. יתברר לנו כי הקרקע מוכנה לפוליטיקה חדשה, בלי קשר לתוצאות הבחירות. זאת ועוד, יתברר לנו שהרעיונות הקשורים

בפוליטיקה החדשה נפוצים מאוד בקרב הציבור בישראל. ההתנגשות בין הפוליטיקה הישנה לחדשה בישראל מסקרנת הן מבחינה תיאורטית והן מבחינה מעשית. ישראל נחשבת לדמוקרטיה מתועשת אמידה. הישראלים, כמו עמיתיהם במדינות המערב, נהנים מפרות השפע. הם שואפים לחיות בפרברי הערים, לתור בעולם ולהתענג על השפע הכלכלי, אבל בה בעת סבלה המדינה בדור האחרון ממספר מלחמות. מצבים סותרים אלה מעוררים שאלות חשובות בקשר לתנאים שבהם צומחת פוליטיקה חדשה. כאשר שני היסודות העיקריים של הפוליטיקה החדשה – שפע וביטחון – מתנגשים זה בזה, ידו של מי תהיה על העליונה? האם יאמץ הציבור את הגישות "החדשות" הנובעות מהשפע הכלכלי ומההשלכות החברתיות הנלוות אליו, או שמא ימשיך לאמץ לעצמו את הגישות הקשורות בחרדה ובחוסר ביטחון? האם תוצאות הבחירות של 1996 מעידות על כך שישראל מפגרת מאחורי דמוקרטיה מתועשת אחרות ועדיין רחוקה מלהיכנס לעידן הפוליטיקה החדשה?

מאמר זה, שינסה להשיב על שאלות אלה, יפתח בתיאור התפיסה של "פוליטיקה חדשה". אחר כך נתאר את ההיבטים הסביבתיים, את היבטי העמדות וההתנהגות ואת ההיבטים הפוליטיים של התפיסה. נסיים במספר הסברים היפותטיים לצירוף היחיד במינו של פוליטיקה חדשה וישנה בחיים הפוליטיים ובחברה בישראל בימינו.

מהי פוליטיקה חדשה?

"פוליטיקה חדשה", כפי שמשמע מתוך שמה, מתארת שינוי ותנועה, להבדיל מפוליטיקה בנוסח הישן. במדינות הנמצאות בשלבי מעבר לפוליטיקה חדשה זוהו חמישה יסודות מקבילים.

הגישה הראשונה מתרכזת בסביבה שגרמה לתמורה הפוליטית. השפע החברתי-כלכלי שסחף את העולם המתועש מאז שנות השישים לא נעלם מעיני אנשי מדעי החברה שחזו את לידתה של החברה הבתר-תעשייתית (Bell, 1973). אחת התופעות הבולטות בחברה זו היא "קץ האידיאולוגיה"

(Bell, 1960), בעיקר זו שקשורה בפוליטיקה של מעמדות, שהייתה עתידה לדעוך בגלל השגשוג הכללי. הנחת היסוד הייתה שהשינויים המבניים בכלכלה ובחברה היו תנאים נחוצים, אם כי אולי לא מספיקים, לצמיחתה של הפוליטיקה החדשה.

שנית, הגישה הפופולרית ביותר לחקר הפוליטיקה החדשה מתמקדת בערכים ובעמדות. עבודתו החלוצית של אינגלהרט (1971), על המעבר מערכים חומרניים לערכים בתר-חומרניים סללה את הדרך לשפע של מחקרים בשינויי העמדות, ובייחוד בדמוקרטיה מתועשות מתקדמות (בתחום זה קיימת ספרות רבת-היקף. ראו, למשל Inglehart and Abramson, 1994; Dalton, 1996; Inglehart, 1990). תמצית הטענה הבתר-חומרני היא שאנשים, ובייחוד אנשים שגדלו בתנאי שפע חברתי-כלכלי, מעדיפים איכות חיים על פני שפע חומרי. אנשים אלה מייחסים חשיבות מרובה להגשמה עצמית ולהערכת הזולת יותר מאשר לביטחון כלכלי. הצפי היה שהמעבר מדבקות בערכים חומרניים לערכים בתר-חומרניים יביא עמו שינוי תרבותי שיהיה כרוך בצמצום התמיכה במוסדות לאומיים ותיקים ומוכרים ובפריחת המודעות לזכויות הפרט.

הגישה השלישית אינה מתמקדת בערכים עצמם, אלא בשאלה כיצד ערכים אלה משפיעים על ההיערכות המפלגתית (Reiter, 1993; Bean and Kelly, 1995; McAllister and Studlar, 1995) גישה זו מתרכזים בעיקר בהשפעתו של השינוי בערכים על שיטת המפלגות. התברר שהערכים החדשים גרמו להיערכות מחודשת בשיטת המפלגות, מאחר שההתפתחויות החברתיות-כלכליות, ובעקבותיהן שינויי העמדות, גרמו לשינויים מבניים במפה הפוליטית (Bore, 1995; Poguntke, 1993; Dalton et al., 1984; Muller-Rommel, 1990, 1991a; Kitschelt, 1998). בהקמת מפלגות חדשות.

הגישה הרביעית שמה דגש על התנהגות פוליטית. אזרחי הדמוקרטיה המתועשות נוטים להיכנס לזירה הפוליטית בעצמם, במקום להישען על מתווכים ממוסדים. ההשתתפות של כל שכבות הציבור היא אפוא סימן ההיכר של הפוליטיקה החדשה (Barnes, Kaase et al., 1979). יש גורסים

שצמיחתו של "סדר-היום החדש" מרחיבה את ההשתתפות בשני סוגי הארגונים הפוליטיים - קבוצות ומפלגות - ואינה מביאה בהכרח לתפיסת מקומו של האחד על-ידי משנהו. אנשים הנוטים ליטול חלק בפעילותה של תנועה חברתית נוטים גם למפלגתיות מובהקת (Reiter, 1993; Kaase and Klingemann, 1982; Kriesi and van Praag, 1987; השתתפות האזרחים בעידן הפוליטיקה החדשה משקפת את שקיעתה של פעילות פוליטית המוכוונת על-ידי אליטות, בייחוד בצורה של חברות במפלגה זו או אחרת, ואת עלייתן של קבוצות בעלות מכוונות לסוגיות מוגדרות, הקוראות תגר על האליטות.

ולבסוף, היבט שלא זכה לעיון מרובה בספרות; הכוונה לתוכנו של סדר-היום הפוליטי. על הפוליטיקה החדשה אפשר לעמוד מתוך הנושאים הנמצאים בשלבי חקיקה (Baumgartner and Jones, 1993), ומתוך מצעיהן של המפלגות. העובדה שהסוגיה נדונה בקרב האליטה מלמדת שמקדישים תשומת-לב נאותה לבעיות הנובעות משינוי הערכים. הסיבות להכללתן של הסוגיות החדשות בסדר-היום, בין אם מחישובים תועלתניים ובין אם ממניעים אידיאולוגיים טהורים (או משניהם גם יחד), אינן מעלות ואינן מורידות לגבי התוצאה; שינוי בסדר-היום הפוליטי, תוך הדגשה גוברת והולכת של סוגיות "אורח-חיים" הקשורות בפמיניזם ובאיכות הסביבה.

במאמר זה נשקף על הפוליטיקה החדשה בישראל דרך חמש העדשות המוצעות בספרות, דהיינו: הסביבה החברתית-כלכלית, ערכים, היערכויות מפלגתיות, התנהגות מפלגתית וסדר-יום פוליטי.

א. הסביבה החברתית-כלכלית

הפוליטיקה החדשה מאופיינת בזיקה ההדוקה בינה לבין שפע. זיקה זו נשענת על ההנחה שאנשים נוטים לייחס עדיפות גבוהה לכל צורך שההיצע שלו מוגבל. אמנם אין זה ברור באיזו מידה שינויים אלה מושפעים על-ידי הזמן (Knutsen, 1990), אבל קיים קשר מובהק ומוכח בין שפע חברתי-כלכלי לבין פוליטיקה חדשה. ניתן אפוא לצפות ששינויים בתנאים הכלכליים יביאו בעקבותיהם שינויים בסדר-היעדיפויות הערכיים. קיימים סימנים מעידים,

חברתיים-כלכליים, החושפים את ההתפתחויות הגורפות במדינות המתועשות בשלושים השנים האחרונות. דלטון ועמיתיו (1984) מציגים רשימה של סימנים מעידים כאלה, המאפשרים להציב כל מדינה על השלב המתאים לה בסולם השינויים.

ששת המשתנים הקשורים קשר הדוק לצמיחתה של פוליטיקה חדשה הם:

1. עלייה ברמת-החיים, שבאה לידי ביטוי בגידול התמ"ג לנפש ובתפוצתם של מוצרים בני-קיימא.
 2. עיור, ומעבר מקהילות כפריות לאזורים עירוניים גדולים.
 3. נידודת חברתית גבוהה יותר של אנשים המטפסים בסולם העיסוקים; שינויים מבניים בכוח העבודה, המלווים בדעיכה בולטת של המגזר התעשייתי ומעבר למגזר השירותים, כאשר השירות הציבורי נוטל חלק נכבד מכלל המועסקים.
 4. שינויים חברתיים-כלכליים, המשתקפים בריבוי אגודות וולונטריות, מצד אחד, ובירידת חשיבותם של הפערים החברתיים, מצד שני.
 5. התרחבות ההזדמנויות לרכישת השכלה, המלווה ב"התפוצצות" מדומה של ההשכלה האקדמית (Bartolini and Mair, 1990).
 6. גידול מקביל במשאבי המידע, כולל פרסום ספרים וכתבי-עת, והתרחבות יוצאת-דופן של תקשורת אלקטרונית ושל עיבוד מידע אלקטרוני.
- ישראל משתלבת היטב בתיאור זה של השינויים המובילים לפוליטיקה חדשה. על מנת לעקוב אחר שינויים אלה נערכה השוואה של הסימנים החברתיים-כלכליים המעידים על כך במשך תקופה של שלושים שנה, מ-1964 עד 1994 (ראו לוח מס' 1). קודם לכן, נרשמה עלייה מדהימה ברמת-החיים של אזרחי ישראל. התמ"ג של ישראל ב-1964 היה בסך הכל 28.147 מיליון ש"ח במחירים קבועים. ב-1994 צמח כבר התמ"ג פי חמישה כמעט, והגיע ל-131.832 מיליון ש"ח (השנתון הסטטיסטי לישראל 1995: 205). הצמיחה השנתית הממוצעת בתקופה זו הייתה כ-2.5%.
- השפע שנפל בחלקם של הישראלים בולט עוד יותר בתפוצתם של מוצרים בני-קיימא. 1964 הייתה שנה "נורמלית" בחייהם של הישראלים, שזכו למספר שנות שלום יחסי, אחרי מבצע "קדש" (1956), אבל הפרוטה לא הייתה מצויה. למרות שישראל שטופת שמש ושורר בה מזג-אוויר חם כמעט בכל ימות

השנה, היה מקרר חשמלי רק לשלוש מכל ארבע משפחות, והשאך קיררו את מצרכיהם במקררי קרח. מכשירי חשמל מתקדמים יותר היו נדירים עוד יותר. רק לרבע מהאוכלוסייה הייתה מכונת-כביסה; פטיפון חשמלי היה ל-21% בלבד, ומכונת פרטית, שנחשבה אז לפסגת המותרות, הייתה ברשות 6.9% זעומים בלבד (שם, 1965: 5-214). כ-15% מהאוכלוסייה התגוררה בצפיפות של שלושה אנשים או יותר בחדר (שם, 1966: 209). ישראל של 1995 מציגה תמונה שונה לחלוטין. אנשים אינם נאלצים עוד לגרור גושי קרח אל המקררים הביתיים שלהם, מכיוון שכמעט לכולם (98.7%) יש מקררים חשמליים. אפילו בקרב העשירון התחתון נמנו 96.5% בעלי מקררים חשמליים. בדומה לכך, ל-90% מהאוכלוסייה יש מכונת-כביסה; את מקום ה"פטיפון" תפסה מערכת סטריאו, המצויה אצל 38.4% מהציבור. לרשימת המכשירים החשמליים נוספו, בין השאר, טלוויזיות צבעוניות (90.3%), מכשירי וידאו (49.3%) ומחשבים אישיים (22.8%). ליותר מ-90% מהאוכלוסייה יש טלפון. תפוצת הטלפונים הניידים היא כנראה הגבוהה בעולם. השאלה כיום איננה עוד "למי יש מכונת", אלא "למי יש מכונת אחת לפחות". יותר ממחצית המשפחות השיבו על שאלה זו בחיוב. מבין אלה הייתה ל-8.4% אחוזים יותר ממכונת אחת (שם, 1995: 327-326). שיעור המתגוררים בצפיפות של יותר משלושה אנשים בחדר הצטמק עד כדי פחות מאחוז אחד של האוכלוסייה (שם, 1995: 340).

שנית, האבות המייסדים של המדינה ראו בעיני רוחם חברה חקלאית המכה שורשים מחודשים במולדת העתיקה. אבל במציאות הייתה ישראל מאז ומתמיד חברה עירונית, ורוב אזרחיה הם תושבי ערים. אבל גם בהיבט זה של הפוליטיקה החדשה מסתמן כבר שינוי. הנתונים מלמדים כי ב-1964 היו 84.3% מאזרחי המדינה יושבי ערים; ב-1995 עלה שיעורם ל-90.7% (שם, 1995: 69). לא הסתמנה תנועה גדולה מן הכפר אל העיר, פשוט משום שמלכתחילה לא היו במדינה כפרים רבים, להוציא בחזונום של האבות המייסדים.

כן ניכרת ניידות רבה בסוגי העיסוקים של התושבים. יותר ממחצית כוח-העבודה (51.1%) הועסק ב-1964 במקצועות של צווארון כחול, כמו למשל חקלאות, תעשייה, תחבורה ובניין. חלקם של העובדים בעלי המקצועות החופשיים והאקדמיים הגיע ל-12.3% בלבד מכלל כוח-העבודה (שם, 1965:

317-316). כעבור שלושים שנה התהפך סולם התעסוקה על ראשו, כאשר 30% מכוח העבודה הועסק בעבודות-כפיים, וכ-70% – במקצועות של צווארון לבן, לרבות אקדמאים, בעלי מקצועות חופשיים, אנשי מנהל, פקידים, אנשי מכירות ואנשי שירותים (שם, 1995: 381-380). בתזה הנודעת שלו על העידן הבתר-תעשייתי טען דניאל בל (1973) כי כאשר מחצית כוח-העבודה במדינה מועסק במגזר השירותים, המדינה בשלה למעבר לעידן הבתר-תעשייתי. אין ספק שישראל עומדת בתנאי זה.

גם במגזר הוולונטרי נרשם גידול יוצא-דופן. אין בידינו נתונים על מחצית שנות השישים, אבל מאז חקיקת חוק העמותות (1980) המחייב כל אגודה וולונטרית להירשם, הגיע מספרן ל-22,000 בקירוב. בדומה לכך, הסתמנו שינויים מרשימים ברמת ההשכלה והחינוך. בשנת 1963 היו ליותר ממחצית האוכלוסייה (56%) פחות משמונה שנות לימוד; רק ל-10.3% הייתה השכלה על-תיכונית (13 שנות לימוד או יותר) (השנתון הסטטיסטי, 1966: 612). פירמידת החינוך נראתה אחרת לגמרי ב-1993. חלקם של בעלי השכלה יסודית בלבד ירד ל-20.2%; חלקם של בעלי ההשכלה הגבוהה יותר גדל פי שלושה כמעט, והגיע ל-28.9% (שם, 1995: 628). מספר הספרים שראו אור ב-1992 (4,608), היה יותר מכפול ממספר הספרים שפורסמו ב-1965/6 (2,230) (שם, 1995: 740).

ולבסוף, ישראל חוללה מהפכה תקשורתית לאחר שהממשלה החליטה (ב-1993) לבטל את המונופולין של רשות השידור הממלכתית ולהעניק רשיון ל"ערוץ שני" של טלוויזיה, שיתחרה בערוץ הראשון. בה בעת הונהגה טלוויזיה בכבלים, דבר שאפשר לרוב הישראלים לצפות במגוון של ערוצים המשדרים מכל קצות תבל.

המידע המתואר כאן (שסוכם בלוח מס' 1), מוכיח בצורה שאינה משתמעת לשני פנים כי מנקודת-ראות חברתית-כלכלית ישראל זכאית בהחלט להצטרף לעידן הפוליטיקה החדשה. אם אינגלהרט ועמיתיו צודקים כאשר הם רואים זיקה וקשר בין שפע לתמורות תרבותיות, כי אז עלינו לחפש בישראל הוכחות מובהקות לפוליטיקה חדשה.

לוח 1

סימונים חברתיים-כלכליים מעידים, 1964, 1994
(באחוזים)

1994	1964	
50.4	6.9	בעלות על מכונית (באחוזים)
0.9	15.4	צפיפות מגורים (יותר מ-3 אנשים בחדר)
90.7	84.3	תושבי ערים
**30.0	51.1	עובדי צווארון כחול*
25.7	12.3	בעלי מקצועות חופשיים ואקדמאים
28.9	10.3	השכלה (יותר מ-13 שנות לימוד)

* מועסקים בחקלאות, בחרושת ובבניין.

** קלאים, דייגים, עובדי תחבורה ובמקצועות קשר, בנייה, מחצבים ומכרות, בעלי מלאכה ועובדים אחרים בחרושת.

מקור: השנתון הסטטיסטי לישראל, 1965, 1995

ב. ערכים ועמדות

פוליטיקה חדשה מתקשרת עם ערכים הנוגעים לאיכות הסביבה ולשוויון בין המינים (Andersen, 1990; Inglehart, 1995) מחקר שנערך בקרב ישראלים בתחילת שנות השמונים חשף אצלם נטיות לא מעטות הקשורות לפוליטיקה "ישנה" בסוגיות חברתיות-כלכליות (Gottlieb and Yuchtman-Yaar, 1983). נתונים שנאספו עבור המחקר הנוכחי חושפים נטיות מובהקות לפוליטיקה חדשה, אם מגדירים אותה על-פי תמיכתו של הציבור בישראל בסוגיות של איכות הסביבה ושוויון בין המינים.

הנשאלים בסקר ארצי שנערך בקרב יהודים בישראל¹ (n=509) הביעו את דעותיהם במספר סוגיות הנוגעות לענייני איכות הסביבה ושוויון בין המינים. הדעות המשתקפות מתשובותיהם (המובאות בלוח מס' 2), חושפות תמיכה ממוצעת עד נרחבת באיכות הסביבה ושוויון בין המינים. הרוב המכריע הצהירו שסוגיית איכות הסביבה היא סוגיה חשובה. התמיכה בסוגיה זו

בלטה גם בקשר לשתי שאלות נוספות. קרוב למחצית הנשאלים (48.7%) אמרו שהממשלה צריכה להקצות תקציבים גדולים יותר לענייני איכות הסביבה, וקצת יותר ממחצית (50.6%) אמרו שיהיו מוכנים לשלם מסים גבוהים יותר בתנאי שהכסף יופנה לצורכי איכות הסביבה. העדר נתונים השוואתיים שיטתיים אינו מאפשר למקם את ישראל על סולם בינלאומי בכל הנוגע לעמדות כלפי איכות הסביבה. אבל דוגמאות מקריות מלמדות שהישראלים מודאגים מסיכוני איכות הסביבה לא פחות מאזרחיהן של מספר מדינות מערביות. שיעור הישראלים שהיו מוכנים, למשל, לשלם מסים גבוהים יותר למטרה זו (50.6%) גבוה יותר מאשר בגרמניה המערבית (49%) ובבלגיה (41%) (Inglehart, 1995: 60). ראיות דומות קיימות בקשר לתקציבים ממשלתיים ("רוצים שהממשלה תוציא יותר על איכות הסביבה"). שיעור הישראלים שהיו רוצים הוצאה גדולה יותר היה 40.9% ב-1992 (Yishai, 1995: 109). הנתון המקביל בבריטניה היה 37% (Johansson, 1995: 329). הראיות רחוקות אמנם מלהיות חותכות, אבל יש בהן יותר מרמז לגישה אוהדת מצד הישראלים בכל הנוגע לשמירה על איכות הסביבה.

גם הדעות בנוגע לתפקידה של האישה בחברה הצביעו על נטייה לא מבוטלת לעבר פוליטיקה חדשה. מסקנה זו מבוססת על שש האמירות הבאות (השאלות לקוחות מסטיל ועמיתיו, 1992):

1. יש לאפשר לאישה נשואה לקבל אשראי גם בלי הסכמת בעלה.
2. אם עובדת מסוגלת לקיים עם ילדיה מערכת יחסים לבבית ותומכת כמו אם שאינה עובדת.
3. חשוב שאישה תעזור לבעלה יותר משתהייה לה קריירה משלה.
4. אם אישה משתכרת יותר מבעלה, עלולות להתעורר בעיות בחיי הנישואין.
5. מוטב יהיה לכל המעורבים אם הגבר יהיה המפרנס מחוץ לבית והאישה תטפל בבית ובמשפחה.
6. נשים צריכות להיות פטורות משירות קרבי בצבא.

בכל האמירות הללו, להוציא את התשובה בנוגע לשירות נשים ביחידות קרביות, היה שיעור גבוה של תומכים בהשקפות פמיניסטיות, אפילו בהשוואה לקנדה. הציון הממוצע של הגברים והנשים הקנדיים שלא הוגדרו

לוח 2
עמדות כלפי סוגיות של איכות הסביבה ופמיניזם
 (באחוזים)

סטיית תקן	ממוצע	אחוזים	
			איכות הסביבה
0.97	4.55	87.8	איכות הסביבה היא סוגיה חשובה
1.62	3.19	50.6	נכונות לשלם יותר מסים
1.42	3.46	48.7	תקציבים גדולים יותר לאיכות הסביבה
	3.73		ציון ממוצע
			פמיניזם
1.13	4.48	83.3	אשראי לנשים נשואות
1.24	4.20	73.7	אישה עובדת יכולה להיות אם טובה
1.63	3.03	38.5	נשים ביחידות קרביות
1.51	3.54	50.3	עזרה לבעל חשובה יותר
1.40	3.94	65.0	הגבר הוא המפרנס; האישה מטפלת במשפחה
1.31	3.99	64.3	בעיה עם אישה המשתכרת יותר מבעלה
	3.86		ציון ממוצע

כל התשובות משקפות עמדות המצדדות באיכות הסביבה וכפמיניזם.
 מקור: סקר מודיעין אזרחי, 17 ביוני 1996 (n=509).

כבתר-חומרניים היה 3.22 ו-3.69, בהתאמה (Steel et al., 1992:347), בהשוואה לציון ממוצע של 3.86 בקרב הישראלים. אבל נראה שהישראלים מטיפים לפמיניזם יותר משהם מבצעים אותו הלכה למעשה, מאחר שמספר הנשים שנבחרו לכנסת ה-14 ירד מ-12 (בכנסת ה-13) לתשע. אבל כאשר בוחנים דעות, מסתבר שרוב הישראלים מייחסים חשיבות רבה לשוויון האישה. אפשר אפוא להסיק, בזהירות מסוימת, שהישראלים אימצו לעצמם ערכים הקשורים קשר הדוק עם רוחה של הפוליטיקה החדשה.

ג. הזירה המפלגתית

הפוליטיקה החדשה מאופיינת בשלוש תופעות מקבילות: שקיעת המפלגות המסורתיות, צמיחתן של מפלגות חדשות, ועלייתן של תנועות חברתיות חדשות. כל התהליכים האלה בלטו לעין בבחירות של 1996, אם כי בצורה ייחודית לזירה הישראלית, שאינה עולה בקנה אחד עם הנימות המקובלות בפוליטיקה החדשה.

1. שקיעת המפלגות המסורתיות. הראיות לשקיעתן של מפלגות פוליטיות טמונות בשני סימנים: יכולת ארגונית והשפעה על המדיניות הציבורית (Mair, 1994). כאשר מחילים את הסימנים המעידים האלה על הנעשה בישראל, מצטיירת תמונה שאינה משתמעת לשני פנים. המפלגות בישראל סבלו מנסיגה חמורה, אולי אפילו עד כדי התרסקות. עובדה זו בולטת בראש ובראשונה מתוך הישגיהן בבחירות. העבודה, המפלגה הגדולה ביותר, איבדה עשרה מושבים בכנסת, וירדה מ-44 ח"כים בכנסת ה-13 ל-34 ח"כים בכנסת הנוכחית. גם הליכוד (ביחד עם צומת) ירד מ-42 מושבים ל-32. המהלומה הייתה כבדה במיוחד נוכח ההישגים הארגוניים לפני הבחירות. ההודמנות לבחור את נציגי המפלגה לכנסת בבחירות מוקדמות (פריימריס) הניעה ישראלים רבים להצטרף לשתי המפלגות הגדולות. למפלגת העבודה הצטרפו חברים חדשים במספר חסר תקדים: 277,333 איש, והליכוד צירף לשורותיו חברים רבים עוד יותר: 290,402 איש (הארץ, 20 בפברואר 1996).

להפחתת הייצוג בכנסת יש גם משמעות כספית. החוק קובע שהמפלגות יישענו כמעט אך ורק על מימון ציבורי. תרומות של חברות מסחריות ותאגידים אסורות בתכלית, ותרומות של אנשים פרטיים מוגבלות מאוד (כ-1,500 ש"ח לאדם בשנת בחירות). אף אחת מהמפלגות לא הצליחה לאסוף תרומות בסכום המותר על-פי החוק. ההוראות בנוגע למימון מאוצר המדינה מבוססות אך ורק על הישגי המפלגה בבחירות. לפי תיקון לחוק שנתקבל לאחרונה, החישוב הסופי של מימון המפלגות מבוסס על הייצוג הממוצע של המפלגה בכנסת היוצאת ובכנסת החדשה, ולא רק על מספר המושבים בכנסת הנבחרת, כפי שהיה נהוג קודם לכן. אבל גם בנסיבות נוחות אלה סבלו שתי המפלגות הגדולות הפסדים כספיים גדולים.

האשמה העיקרית בשקיעתן של המפלגות היא הרפורמה בשיטת

הבחירות שהונהגה בתקופת כהונתה של הכנסת ה-13. הנהגת הבחירה הישירה של ראש הממשלה הקטינה במידה רבה את עצמתן המספרית של המפלגות הגדולות ואת השפעתן על המדיניות הציבורית. הציבור נתבקש להבדיל במתכוון בין המפלגה לראשות הממשלה (אפשר לומר "פוליטיקה"); כלומר, בין מפלגה המייצגת את האינטרסים של הציבור לבין ראש הממשלה המגלם באישיותו את דעותיו הפוליטיות של ציבור זה. העובדה שראש הממשלה אינו תלוי במפלגות הפוליטיות מכל בחינה מעשית, ושמערכת הבחירות עסקה אך ורק בבחירת ראש הממשלה, החלישה את מעמדן של המפלגות בדמוקרטיה הישראלית. כלל זה נכון בעיקר לגבי המפלגות הגדולות והוותיקות.

2. צמיחתן של מפלגות חדשות. בבחירות של 1996 היינו עדים להופעתן של מספר מפלגות חדשות. סימני הפיצול וההתפוררות ניכרו עוד לפני הבחירות. כשהחלה הכנסת ה-13 את כהונתה (ביולי 1992) היו בה עשר מפלגות; כשהתפזרה במרס 1996 היו בה 20 מפלגות, ששבע מתוכן מנו ח"כ אחד בלבד. הרמל ורוברטסון (Harmel and Robertson, 1995), גורסים שבעשרות השנים האחרונות נוספו למערכת המפלגתית של הדמוקרטיה המערביות מאות מפלגות, פשוטו כמשמעו, שרבות מהן היו מפלגות חדשות. אחת הקבוצות בקרב מפלגות אלה התאפיינה כמפלגות של פוליטיקה חדשה, המתחלקות לשני סוגים: מפלגות שמאל ומפלגות ימין. תשומת-הלב התמקדה קודם לכן רק בסוג הראשון, ובייחוד במפלגות שהתרכזו בנושאי איכות הסביבה (1988 Kitschelt). בזמן האחרון החלו לכלול בין מפלגות הפוליטיקה החדשה גם מפלגות ימין שעסקו בהתנגדות לתשלום מסים, בביורוקרטיה המסתאבת או בריבוי מהגרים (Savage, 1985; Harmel and Gibson, 1995). מפלגות אלה, כמו מקבילותיהן השמאליות, התנתקו מן העבר והציעו לתומכיהן חלופות ברורות לגבי העתיד (Betz, 1993). בקבוצה זו לא נכללו מפלגות ימין חדשות שדבקו בסטטוס קוו.

תריסר הרשימות החדשות שהצטרפו למרוץ הבחירות ב-1996 היו מרוחקות למדי מהפוליטיקה החדשה. ביניהן היו שלוש מפלגות ערביות: הברית המתקדמת, האיחוד הערבי לקדמה ולהתחדשות, והארגון לפעולה דמוקרטית. שלוש מפלגות אלה הוקמו על בסיס של נאמנויות אישיות

והשקפות עולם פוליטיות, אולם היה להן נושא אחד משותף: קידום העניין הערבי הלאומי בתוך ישראל, ובה בעת קידום השלום בין ישראל ליריבותיה הערביות והקמת מדינה פלסטינית לצדה של ישראל. אחת המפלגות (הארגון לפעולה דמוקרטית) כללה בין עקרוניתה נושא של פוליטיקה חדשה, כאשר התחייבה לפעול לקידום מעמד האישה ולהבטחת שוויון בין המינים. אולם נושא זה לא הובלט במסע הבחירות של המפלגה ונשאר שולי בהשוואה לעניין העיקרי שדגלה בו. הסוגיות העיקריות שהעלו המפלגות הערביות על נס התרכזו סביב זכויות לאומיות, נושא שאי-אפשר לומר עליו שהוא בגדר פוליטיקה חדשה. שתיים ממפלגות אלה יצאו מהמרוץ לפני הבחירות, והשלישית התאחדה עם מפלגה ערבית ותיקה.

ארבע מפלגות נוספות התרכזו בלאומיות היהודית: "הדרך השלישית", "ימין ישראל", "תלם אמונה" ו"מורשת אבות". גם מפלגות חדשות אלה, כמו המפלגות הערביות, העלו מסר שהיה קשור קשור עם הפוליטיקה הישנה של לאומיות מיליטנטית. בראש שלוש מהן עמדו ח"כים מהכנסת ה-13 שערקו ממפלגותיהם, מסיבה זו או אחרת, והקימו רשימות חדשות. "הדרך השלישית" הציעה מה שכונה בפיה כדרך ביניים בין הליכוד לעבודה: היא תמכה בהמשך תהליך השלום עם הפלסטינים, אך התנגדה בתקיפות לכל נסיגה מרמת-הגולן, ומבקעת הירדן, ולו גם תמורת שלום. האיום של הנסיגה מהגולן היה, למעשה, הסיבה העיקרית להקמת המפלגה. אם כי "הדרך השלישית" התחייבה, במצע שלה, להיאבק נגד העוני ולשפר את החינוך, המסר העיקרי שלה היה חד-צדדי: למנוע ויתורים מצד ישראל בשטחים השנויים במחלוקת בירושלים, ברמת-הגולן ובבקעת הירדן. נראה שהמסר של המפלגה היווה הד לתחושות הציבור, מאחר שהיא זכתה בארבעה מושבים בכנסת.

בראש מפלגת "מורשת אבות" עמד ח"כ יוסף בא-גד, שהיה חבר בסיעת "מולדת" הארכי-לאומנית, שמנתה שלושת חברים, הדוגלת בטרנספר של הערבים החיים בישראל למדינות ערב. המצע שלו היה ברור ופשוט: הנהגת ההלכה היהודית כמשפט המדינה והחלה מידית של ריבונות ישראל על השטחים המוחזקים. בא-גד יצא מהמרוץ לפני הבחירות. בראש "ימין ישראל" עמד, בצורה לא פורמלית, עריק נוסף מ"מולדת", שאול גוטמן, תומך נלהב במצע מפלגתו הקודמת: טרנספר של ערביי ישראל מישראל. בראש רשימתו

עמדה מרים לפיד, תושבת חברון ואם לשלושה-עשר ילדים, שאיבדה את בעלה ואחד מבניה בהתקפת טרור ערבית. המפלגה דרשה לגרש בכוח את כל הנציגים במועצת אש"ף המתגוררים בשטחים ולהרוס מסגדים כאמצעי למאבק נגד הטרור (סרנה, 1996). המפלגה לא הצליחה לעבור את אחוז החסימה. בראש "תלם אמונה" עמד עריק נוסף, יוסף עזרן, שעזב את ש"ס מסיבות אישיות. גם הוא הכריז על מחויבותו להלכה היהודית והתחייב, בשם מפלגתו, לקדם את החוק, את הסדר ואת הביטחון האישי בכל רחבי ישראל. עזרן לא קיבל את התמיכה הדרושה כדי להיכנס לכנסת. אין צריך לומר שיעדי ארבע מפלגות אלה אינם מהווים חלק מהפרטואר של הפוליטיקה החדשה.

היו עוד שלוש מפלגות נוספות שלא נטו לרעיונות הקשורים בפוליטיקה החדשה. הראשונה ביניהן, "גיל", שבראשה עמדה חברה לשעבר במפלגת העבודה (נאוה ארד), הבטיחה לדאוג לצורכיהם של כ-700,000 גמלאים. מטרתה היחידה הייתה לשפר את זכויות הפנסיה ולהבטיח לכל גימלאי "חיים בכבוד". "מפלגת ההתיישבות" ניסתה למשוך אליה את קורבנות המערכת הבנקאית. הריבית הקצוצה שהייתה נהוגה בשווקים הפיננסיים דחקה אנשים רבים, בעיקר מן המגזר החקלאי, אל סף פשיטת-רגל. מטרתה האחת והיחידה של מפלגה חדשה זו הייתה להיאבק נגד הבנקים, שניצלו את כוחם לרעה, לטענתה. המפלגה השלישית גילמה נושא שהפוליטיקה החדשה קוראת עליו תגר: מעמדו הבכיר של הגבר. המפלגה, ששמה היה "זכויות הגבר במשפחה" (ושבראשה עמד יעקב שלוסר), פנתה אל אלפי הגברים שלא הצליחו לפתור את הבעיות בחיי הנישואין שלהם בבתי-הדין הרבניים. העובדה שהנשים מופלות לרעה בידי ישראל היא אמנם אמת, אך (לדברי שלוסר) גם גברים רבים זוכים ליחס גרוע. נטל תשלומי המזונות, בשילוב עם המכשולים שעורמות הגרושות על זכויות האבות לראות את ילדיהם, גרמו להצטברות זעם רב, והמפלגה קיוותה לתרגם אותו לכוח אלקטורלי באמצעות הקלפיות. שלוסר תיאר במפורש את דעתו על השוויון בין המינים: "ילדיהן של אימהות עובדות סובלים מצלקות נפשיות חמורות" (סרנה, 1996a). הוא דרש להשוות את זכויות הגבר לזכויות האישה. שלוש מפלגות אלה נעלמו מן הנוף, מאחר שאף אחת מהן לא עברה את אחוז החסימה. חשיבותן אינה טמונה

במשקלן האלקטורלי אלא במשמעותן כהד לזרמים הרוחשים בחברה הישראלית מתחת לפני השטח, ושביטויים בפועל הוא ההתמודדות על הייצוג בכנסת.

המנצחות האמיתיות בבחירות של 1996 היו המפלגות העדתיות. בראש אחת הרשימות, "אחדות למען עלייה", עמד עריק מהליכוד (אפרים גור), שסמך על תמיכת הקהילה שלו, אבל מפלגתו צברה תמיכה מעטה מאוד. בעבר נעשו ניסיונות על-ידי יהודים יוצאי ארצות ערב להבטיח לעצמם ייצוג בכנסת באמצעות רשימות עדתיות. פעילים מקומיים וארציים הפצירו תמיד בבוחרים להצביע על בסיס ארצות מוצאם. מאמצים אלה נשאו פרי אלקטורלי רק בשני מקרים: "הפנתרים השחורים" (ב-1973) ורשימת תמ"י (ב-1981), שייצגו יהודים יוצאי צפון-אפריקה. משך חייהן של שתי המפלגות היה קצר, והן השתלבו בתוך מבנה הכוח של החברה הישראלית. נראה היה שכור ההיתוך הצליח להתיך את היהודים ולעצב אותם כעם אחד וכאומה אחת.

הבחירות של 1996 ניפצו את התדמית הזאת, לאחר ששתי רשימות עדתיות הצליחו להיכנס לכנסת. הראשונה הייתה מפלגה רוסית, "ישראל בעלייה". הקשיים שבהם נתקלו העולים החדשים ממדינות חבר-העמים, שמנו כ-750,000 איש, זירזו את הקמתה של רשימה עדתית. המפלגה, בראשותו של נתן שרנסקי, לוחם חירות שבילה שנים בבתי-כלא סובייטיים, ניסתה לתעל להתנהגות בקלפי את תסכוליהם של העולים, שרבים מהם אינם נהנים מהטבות השפע שנפלו בחלקם של הישראלים הוותיקים. במצעה של מפלגה זו אי-אפשר לגלות כל רמז לבתר-חומרנות; אדרבא, מטרתה העיקרית הייתה להדגיש דווקא את הצרכים החומריים ולשכנע את הממשלה להעניק סובסידיות גדולות לשיכון (הארץ, 9 ביוני 1996). זאת ועוד, המפלגה הדגישה את העובדה שהמסר שלה מתרכז בסוגיה אחת, ואחת בלבד: קליטת עלייה. המפלגה לא הכריזה על שום מחויבות לפתרון כזה או אחר של הסכסוך הערבי-ישראלי, לא חיוותה דעה מגובשת וחד-משמעית על דרך הניהול של כלכלת ישראל. הסכנות לאיכות הסביבה או סוגיות של שוויון האישה תפסו מקום שולי במצעה. "ישראל בעלייה" נראתה כקבוצת-לחץ בכסות של מפלגה פוליטית, שמטרתה להבטיח תועלת חומרית לתומכיה. הקהילה של יוצאי מדינות חבר העמים בישראל, שהצליחה להכניס לכנסת

שבעה נציגים, הוכיחה שיעדים אלה עולים בקנה אחד עם רצונה ושאיפותיה.

המפלגה העדתית השנייה הייתה מורכבת מיהודים דתיים, יוצאי מרוקו. ש"ס הופיעה תחילה ב-1984, כפלג של אגודת ישראל החרדית. כעבור 12 שנה הצליחה לגייס את הקול הדתי המרוקני בטכניקות אלקטורליות שנשענו על ברכות דתיות. מצביעי ש"ס היו בדרך כלל אנשים מקופחים מבחינה כלכלית, והמפלגה נתנה פורקן לתסכוליהם החברתיים ולמצוקתם הדתית גם יחד. ש"ס הצטיירה כמפלגת פרולטריון דתית שיעדיה וציבור בוחריה מרוחקים מאוד מהרעיונות ומדרכי הפעולה של הפוליטיקה החדשה. העובדה שהמפלגה הכפילה כמעט את כוחה, משישה ח"כים לעשרה, מעידה על כך שהעולים הוותיקים, יוצאי צפון-אפריקה, לא אימצו לעצמם נורמות של בתר-חומרנות, וששאלת המצוקה החומרית מעסיקה אותם מאוד.

לסיכומו של דבר, אף כי ב-1996 הופיעו מפלגות חדשות רבות, לאף אחת מהן לא הייתה זיקה למה שכונה "פוליטיקה חדשה". על הבימה הפוליטית בישראל לא הופיעה, למשל, שום מפלגת "ירוקים", כמו המפלגות הפעילות בגרמניה ובשוודיה (Jahn, 1993). המפלגות החדשות שהופיעו מייצגות סוגיות המעוגנות היטב בצרכים ובשאיפות חומריים, מצד אחד, ובלאומנות מיליטנטית בנוסח הישן, מצד שני. המפלגות שיצאו מהבחירות וידן על העליונה לא היו אלה שהטיפו לקדמה ולחידושים, אלא מפלגות שדבקו בחומרנות וברגשות עדתיים.

3. תנועות חברתיות. העובדה ששום מפלגת "ירוקים" לא התמודדה מעולם בבחירות לכנסת אינה מלמדת, בהכרח, על העדר פוליטיקה חדשה. התמיכה הנרחבת בארגונים העוסקים באיכות הסביבה בבריטניה, למשל, לא תורגמה לתמיכה במפלגת איכות הסביבה (Rootes, 1992). ואכן, "החברה להגנת הטבע", שהיא תנועת איכות הסביבה הגדולה ביותר בישראל, צמחה הן בהיקפה והן בהשפעתה. יתר על כן, קבוצות מקומיות העוסקות באיכות הסביבה צמחו והתרבו לא רק במרכזים העירוניים הגדולים אלא ברחבי המדינה, ותיעלו את דאגותיהם של האזרחים בנוגע לאיכות האוויר והמים, המרחבים הפתוחים ושמורות הטבע. אולם קולה של "החברה להגנת הטבע" נדם בעת מערכת הבחירות. נעשו מאמצים להשיג ממועמדים שונים

התחייבויות בקשר לפעילותם בעתיד למען איכות הסביבה, והחברה גם העניקה עיטורי כבוד לח"כים שהיו פעילים ביותר בסוגיות אלה בכנסת ה-13, אבל פעילות זו לא משכה כמעט תשומת-לב בתקשורת ובציבור. גם התגייסותן של הנשים לבחירות הייתה מצומצמת בהיקפה. ויצ"ו, שהיא ארגון צדקה, מתרחקת מעיסוקים "פוליטיים" (Yishai, 1997). נעמ"ת, תנועת הנשים של ההסתדרות, הייתה שקועה במשבר החמור שהתחולל בהסתדרות. ארגון הנשים היחיד שהיה פעיל בזירת הבחירות, "שדולת הנשים", ארגן אמנם סדנאות במטרה לעודד נשים ליטול חלק פעיל בבחירות, אבל פעילותו לא משכה כמעט את תשומת-לב הציבור. תוצאות הבחירות מעידות על כך שהאמצעים לגייס תמיכה בנשים מועמדות לא נשאו פרי, בדרך כלל.

התנועות החברתיות שקולן נשמע ברמה פעלו בנושאי השלום והביטחון. סוגיות אלה תפסו מקום נכבד כל כך על סדר-היום הציבורי, מסיבות מובנות מאליהן, עד שבלמו את פיתוחה של פעילות אזרחית בקשר לסוגיות אחרות. אילו היו התנועות החברתיות התומכות בשלום תופסות את מקומן של המפלגות הפוליטיות, ייתכן שהייתה מסתמנת פוליטיקה חדשה, אבל זה לא אירע. סקר המודעות שפורסמו בעיתונים העלה רשימה של שש תנועות הדוגלות בעמדות לאומיות מיליטנטיות, בהשוואה לשלוש קבוצות בלבד שדגלו בשלום. תנועות לאומיות עיקריות, הקשורות עם "גוש אמונים", העדיפו להישאר בצל, מסיבות אסטרטגיות, ולפעול מאחורי הקלעים?

ניתן אם כן לסכם ולומר, שתחזויותיהם של אלה שהצביעו על התפתחות מגמה של פוליטיקה חדשה התממשו, במובן זה שהמפלגות הפוליטיות הממסדיות החלו לשקוע, אבל שקיעה זו התרחשה בעיקר בגלל הרפורמה המבנית שהתבצעה בפעם הראשונה בבחירות של 1996, והעבירה את מוקד הכוח מן הכנסת אל משרד ראש הממשלה. שום מפלגה חדשה או תנועה חברתית חדשה לא בישרה פתיחת עידן של פוליטיקה חדשה.

ד. התנהגות פוליטית

התיאוריות של הפוליטיקה החדשה צופות שקיעה בהתנהגות מגויסת ועלייה בהתנהגות המבוססת על השתתפות. אחד ההיבטים של התנהגות פוליטית

הקשור קשר הדוק ביותר לדיון בפוליטיקה החדשה הוא ההשתתפות בהפגנות רחוב, אחד מסימני ההיכר המובהקים של הפוליטיקה החדשה. השאלה היא: האם ההשתתפות בהפגנות התרחבה בעשור האחרון? הראיות המצויות ברשותנו מעידות על נטייה ניכרת מצד הישראלים לפנות לדרכי פעולה ברחובות.

מחקר שנערך שתחילת שנות השמונים הגיע למסקנה כי הישראלים נוטים "להפוך את המעורבות הפסיכולוגית שלהם למחאה, ובעיקר להפגנות. 16% מכל הישראלים השתתפו בהפגנות, ורק איטליה מקדימה בכך את ישראל". שיעור זה היה גבוה כל כך, עד שהכותב קבע כי "במובן זה, אפשר לראות בהשתתפות בהפגנות בישראל התנהגות פוליטית מקובלת (Dalton, 1988: 24). נתונים אלה אושרו גם על-ידי קורץ ולהמן-וילציג (1994: 41), שמצאו כי יותר מרבע הישראלים השתתפו לפחות פעם אחת בחייהם בהפגנת מחאה פוליטית - גידול ניכר לעומת המצב עשר שנים קודם לכן. עם זאת, יש להודות שסוגיות של פוליטיקה חדשה לא דרבנו השתתפות נרחבת. בסקר שנערך עבור מחקר זה התברר ששיעור האנשים שהפגינו אי-פעם למען עניין של איכות הסביבה או ענייני פמיניזם נע סביב 6% בלבד. אבל נתונים השוואתיים מלמדים שזהו בדיוק שיעור ההשתתפות במחאות בענייני איכות הסביבה בקהילה האירופית (Dalton, 1994: 58).

שקיעתן של המפלגות היא סימן התנהגותי נוסף המעיד על פוליטיקה חדשה, אבל לא כך היה המצב בישראל, לפחות במושגים של חברות במפלגות. באמצע שנות השמונים מצא אריאן (1985: 106), כי 8% מהמשתתפים בסקר היו חברי מפלגה. בסקר שנערך עבור מחקר זה נמצא ששיעור חברי המפלגות היה 11.4%. נתונים השוואתיים על חברות במפלגות (אם כי מסוף שנות השמונים), מציבים את ישראל במקום החמישי בין 11 מדינות אירופיות (Mair, 1994: 5). השיטפון של הנרשמים כחברים לפני הבחירות המוקדמות במפלגות אינו מהווה הוכחה חותכת ל"מפלגתיות", אבל הוא מרמז שהציבור מגלה עניין רב בעסקי מפלגות. נראה אפוא שהישראלים לא נטשו את הפעילות המפלגתית למען פוליטיקה של רחוב, והם דבקים עדיין, במידה רבה, בצורות מקובלות יותר של פעילות פוליטית.

ה. סדר-יום פוליטי

סדר-היום הפוליטי ייבחן על-ידינו במאמר זה דרך שתי עדשות: מצעי המפלגות ופעילות של חקיקה, ששניהם מהווים הצהרת כוונות ואין הם בהכרח מחויבות אמיתית. אף-על-פי-כן, ההנחה היא שללא הכרזה פורמלית זו, קלושים הסיכויים להחליף את הפוליטיקה מהסוג הישן בגרסה חדישה יותר. השאלה המרכזית היא באיזו מידה משקפות שתי זירות אלה – מצעי המפלגות והדיונים בכנסת – ערכים הקשורים בפוליטיקה חדשה.

1. מצעי המפלגות

המסר העיקרי של שני המתמודדים על ראשות הממשלה, מטעם העבודה והליכוד, היה מבוסס על ביטחון ישראל. העבודה אימצה לעצמה את הסיסמה "ישראל חזקה עם פרס" ורמזה על מחויבותה של המפלגה לביטחון, ואילו הליכוד אימץ לעצמו את הסיסמה "שלום בטוח", שהצביעה על הבטחתה של המפלגה להמשיך בתהליך השלום שהחל באוסלו. תעמולת הבחירות בטלוויזיה התמקדה בבירור בסוגיות של שלום וביטחון והתעלמה מרוב הסוגיות האחרות המטרידות את הישראלים, אבל אי-אפשר היה לטעות בסימני ההיכר של הפוליטיקה החדשה.

מחויבות לשוויון האישה הייתה מאז ומתמיד חלק בלתי נפרד ממצעי המפלגות בישראל. גם העבודה וגם הליכוד כללו תמיד במציעיהן סעיפים המבטיחים שוויון לנשים במקומות העבודה ובחברה בדרך כלל. השאלה היא באיזו מידה הייתה המחויבות של 1996 שונה מקודמותיה; האם הייתה סטייה נראית לעין מההבטחות הקודמות? התשובה אינה מעורדת במיוחד. שתי המפלגות לא סטו ממצעיהן בשנת 1992. נהפוך הוא, בניסיונה להעביר לצדה את תמיכתם של צבורים דתיים, דבר שנחשב חיוני לזכייה בראשות-הממשלה, ביטלה מפלגת העבודה את הסעיף הקורא להפלות מלאכותיות לפי בחירת האישה.⁵ שולמית אלוני, תומכת מסורה בזכויות האישה, העירה כי שינוי זה הנחית מהלומה כבדה על שוויון האישה (הארץ, 3 במאי 1996). אף אחת מהמפלגות הקטנות יותר לא עשתה את עניין השוויון בין המינים לנושא מרכזי במצעיה. המפלגות שפניהן היו בעיקר לנושא הביטחון, כמו "הדרך

השלישית, "לא הזכירו כלל את עניין הפער בין המינים בין מחויבויותיהן בתקופת הבחירות.

רישומה של הפוליטיקה החדשה בולט יותר כאשר בוחנים את עניין איכות הסביבה. שתי המפלגות הגדולות, הליכוד והעבודה, הקדישו סעיף שלם במצען לנושא האקולוגי, והבטיחו לתמוך בשימור שטחים פתוחים, לחוקק חוקים לשמירה על הנוף ועל משאבי הקרקע, לפתח תחבורה ציבורית כדי לצמצם את זיהום האוויר, להגן על חופי הארץ, לטפל באשפה על-פי שיקולים של איכות הסביבה ולשפר את איכות האוויר והמים. נוסף על כך, הליכוד קיבל על עצמו ליוזם חקיקה בנוגע לבינוי ערים, להגן על המערכות האקולוגיות ולשלב סוגיות של איכות הסביבה בתכניות הלימודים הממלכתיות. העבודה, מצדה, התחייבה להקצות משאבים רבים יותר למשרד לאיכות הסביבה ולהרחיב את סמכויותיו. למרבה הפליאה, דווקא העבודה – ולא הליכוד, הבטיחה לשמור על אתרים היסטוריים וארכיאולוגיים המסמלים את המורשת העתיקה של הארץ. העובדה שהמפלגות הפוליטיות הגדולות כללו סעיף בנוגע לאיכות הסביבה במצעיהן, בפעם הראשונה בתולדותיהן הפוליטיות, מלמדת על כך שסוגיות אלה הוצבו על סדר-היום הפוליטי.

שתי מפלגות קטנות יותר הפגינו במצעהן דאגה עמוקה לענייני איכות הסביבה. מפלגות אלה, מרצ ומולדת, ניצבות בקצות הרצף הפוליטי, משמאל ומימין. מרצ, מפלגה שמאלנית התומכת בשלום, העניקה לאיכות הסביבה עדיפות גבוהה. מסמך שהשתרע על שבעה עמודים תיאר את בעיות איכות הסביבה, את פתרונן החלקי על-ידי המשרד לאיכות הסביבה (שבממשלת העבודה-מרצ עמד בראשו יוסי שריד, שר מטעם מרצ), והבטיח שהמפלגה תמשיך לקדם את הנושא. סביבה מאוזנת, נקייה, יציבה ובריאה הוגדרה כזכות אנושית בסיסית. המפלגה גינתה את רשויות המדינה שהעניקו תמיד עדיפות לשיקולי פיתוח על פני שיקולי איכות הסביבה, והבטיחה להעלות סוגיות אלה לדרגת חשיבות לאומית עליונה. פסקה ארוכה ומפורטת הוקדשה לרווחת בעלי-החיים. מרצ הייתה המפלגה היחידה שהצהירה על זכותם של האזרחים לקבל מידע על פגיעות באיכות הסביבה. זו הייתה המפלגה היחידה שהזכירה במצע שלה גופים לא ממשלתיים העוסקים בקידום איכות הסביבה, והבטיחה לתמוך בהם ובפעילותם. ראוי לציין שהחברה להגנת

הטבע, הגוף הגדול והוותיק ביותר העוסק באיכות הסביבה בישראל, הייתה פעילה מאוד בניסוח הסעיפים העוסקים באיכות הסביבה שנכללו במצעי המפלגות. טיוטה שהופצה לכל המפלגות שימשה בסיס לניסוח הסעיף בנושא זה.

אולם שתי הוראות נעדרו מהמצע של מרצ שעסק באיכות הסביבה. כמו המפלגות האחרות, התעלמה גם מרצ מסוגיית כביש "חוצה ישראל", השנויה במחלוקת חריפה, שגופי איכות הסביבה מתנגדים לו בתקיפות (פרג, 1996). בדומה לכך, המפלגה לא הזכירה את מחויבותה לאתרים ההיסטוריים המפוזרים בכל רחבי ארץ-ישראל השלמה. מאחר שמרצ מאמינה בזכותם של הפלסטינים להקים מדינה עצמאית משלהם, היא נמנעה מאזכור אתרים היסטוריים, שרבים מהם מצויים בשטחים המוחזקים. מולדת, שהיא מפלגה לאומנית ימנית, נהגה בדיוק להפך. היא פתחה את הסעיף העוסק באיכות הסביבה בהצהרת נאמנות לאתרים ההיסטוריים ולערכים שהם מייצגים. מחויבותה של מולדת להיבטים שונים של איכות הסביבה תוארה ב-17 סעיפים קצרים.

ז. משולחן החקיקה

סדר היום של החקיקה משקף מודעות לסוגיות של פוליטיקה חדשה יותר מאשר מצעי המפלגות. על מנת לעמוד על השינויים שחלו במרוצת השנים, השווינו את הכנסת העשירית (1981 עד 1984) לכנסת ה-13 (1992 עד 1996) בכל הנוגע לסוגיות של שוויון בין המינים ואיכות הסביבה. במיקומה של סוגיית השוויון בין המינים בסדר-היום של החקיקה חל שינוי בולט, ואפילו מדהים. בתחילת שנות השמונים הועלו סוגיות מעמד האישה על סדר-יומה של הכנסת ב-41 מקרים. מתוכם היו 27 שאילתות, שמונה היו הצעות לסדר (ראו לוח מס' 3) ושש היו הצעות חוק. בשנים אלה לא נחקקה שום חקיקה חשובה בנוגע לשוויון האישה.⁴ הכנסת דנה בקצבאות הילדים המשולמות לנשים ובביטול האפליה כלפי נשים בדיני מס ההכנסה. אחת ההצעות לסדר שהוגשה נשאה את הכותרת "שווים יותר ושווים פחות בתחומים החברתיים והמשפטיים של הנשים בישראל". התמונה נראתה אחרת לגמרי כעבור עשר

שנים. השוויון בין המינים נדון 123 פעמים: 62 פעם בשאילתות, 12 פעם בהצעות לסדר. לכך נוספו 49 הצעות חוק. מבין הצעות החוק, היו 47 הצעות חוק פרטיות של ח"כים, אבל רק ארבע מהן נחקקו לבסוף כחוקים. התרחבות העיסוק של בית המחוקקים בתחום זה אולי אינה בולטת תמיד לעין במושגים של חלק מכלל הנושאים, מאחר שסוגיות אחרות נתפסו כחשובות יותר, אבל אין ספק שהגידול היה ניכר.

החוקים שנתקבלו בכנסת ה-13 קידמו את שוויון האישה. ב-1994 נתקבל חוק המחייב את מועצות המנהלים של החברות הממשלתיות לכלול בתוכן לפחות דירקטורית אחת. חוק אחר קבע שאם גבר ואישה בעלי כישורים שווים מועמדים לאותה המישרה בשירות הציבורי, יש למנות את האישה. בתחום הכלכלי נתקבל תיקון לחוק הביטוח הלאומי שהעניק קצבת זיקנה לעקרות-בית "במשרה מלאה" החל בגיל 65, בתנאי שאינן עובדות בשכר. כן נחקקו שני חוקים חשובים הנוגעים לחיי המשפחה. החוק הראשון התיר לנקוט צעדים חמורים נגד בעלים המסרבים לתת גט; החוק השני הקים בתי-משפט מיוחדים לענייני משפחה שידונו אך ורק בסוגיות משפחתיות, כמו משא-ומתן לקראת גירושין, מזונות ילדים והחזקתם. במרס 1995 נחקק חוק המחייב נקיטת אמצעים תכליתיים ויעילים יותר שיבטיחו שכר שווה לגבר ולאישה.

גם תשומת-הלב לסוגיות של איכות הסביבה גדלה במידה ניכרת. בתחילת שנות השמונים נדונו סוגיות אלה 66 פעמים: 53 שאילתות, שש הצעות לסדר ושבעה דיונים על הצעות חוק. בשנות התשעים הגישו ח"כים 165 שאילתות לשר לאיכות הסביבה ומספר ההצעות לסדר עלה ל-17 (ראו לוח מס' 3). כן נרשם גידול ניכר במספר הצעות החוק. בכנסת ה-13 נדונו 14 הצעות חוק פרטיות שהוגשו על-ידי ח"כים ועסקו בענייני איכות הסביבה. הממשלה, מצדה, הגישה שתי הצעות חוק. ביוני 1993 נתקבל חוק חשוב בנוגע למחזור אשפה; בינואר 1994 קיבלה הכנסת חוק להגנת החיות, ובינואר 1996 נתקבל חוק המקל על הגשת קובלנות פרטיות נגד מזהמים למיניהם. 11 ח"כים קיבלו מהחברה להגנת הטבע "עיטור כבוד" בשל מסירותם לעניין איכות הסביבה. המספר הזה אינו מרשים, אבל זו הייתה הפעם הראשונה שננקטה יזמה כזאת. כן ראוי לציין שהתקציב שהוקצה למשרד לאיכות הסביבה גדל מ-0.009% מתקציב המדינה בשנת 1988 (שנתון סטטיסטי, 1992:

לוח 3

התייחסות הכנסת לסוגיות על פוליטיקה חדשה, 1981-1984
 ו-1992-1996 [שאליות, הצעות לסדר, כאחוז מהכלל]

סה"כ הצעות לסדר	סה"כ שאליות	איכות הסביבה				נשים				
		נ	ה	נ	ש	נ	ה	נ	ש	
696	6173	6	0.8	53	0.8	8	1.1	27	0.4	כנסת 10
3242	5530	17	0.2	165	2.9	12	0.4	62	1.0	כנסת 13

ש = שאליות.

ה = הצעות לסדר.

נ = מספר המקרים.

מקור: דברי הכנסת, מפתח לכרך פ"ו, סיכום סטטיסטי, כנסת 10, 14.

(577), ל-0.06% ב-1995 (שם, 1996: 451).

תשומת-לבם של המחקרים הופנתה גם לזכויות הפרט, שעד אז לא זכו לכל התייחסות ממוסדת. הצעת החוק הפרטית הראשונה שהוגשה בכנסת ה-13 ושנתקבלה בסופו של דבר כחוק, בדצמבר 1992, הורתה שיש לפצות את כל האנשים שחלו באיידס כתוצאה מעירווי דם נגוע. הומוסקסואליות ואיידס חזרו ועלו על סדר היום גם בחודשים שלאחר מכן. בדצמבר 1992 עורר אברהם בורג (העבודה) סערה בקרב המפלגות הדתיות כאשר הביא לכנסת קונדומט, לקראת דיון על חינוך הנוער למניעת איידס. בפברואר 1993 הזמינה יעל דיין (העבודה) הומוסקסואלים ולסביות להעיד בפני הוועדה למעמד האישה שהיא עמדה בראשה. בכנסת התקיימה אז פגישה רשמית עם הומוסקסואלים ולסביות בהשתתפות 11 ח"כים (הארץ, 3 בפברואר 1993).

כללו של דבר, על-פי סדר-היום הפוליטי הסתמן גידול בפוליטיקה חדשה בישראל. הדברים בלטו לעין במיוחד בכנסת, עקב הפעילות בנוגע לשוויון האישה ולאיכות הסביבה.

סיכום

השאלה הבסיסית הייתה אם אפשר לומר שנוכח תוצאות הבחירות של 1996 חמקה ישראל מהפוליטיקה החדשה. הניתוח שהובא לעיל נותן בידינו תשובה חד-משמעית: המדינה נמצאת בתקופת מעבר וכיום רוחשים בה זרמים מנוגדים. ישראל נטשה את הפוליטיקה הישנה במובנים מסוימים, אבל עם זאת עדיין מוקדם מאוד לסווג אותה כמדינה של פוליטיקה חדשה. במבנים הישנים מתחוללים שינויים, אבל אין ספק שעדיין לא אבד עליהם הכלח. ליתר דיוק, בחינת הפוליטיקה החדשה לפי המרכיבים המוצעים בספרות, על סמך מחקרים שנערכו בחברות מערביות, מגלה שישראל בשלה לפוליטיקה חדשה במושגים של מאפייניה הכלכליים. אפשר לתאר את ישראל גם כדמוקרטיה הספוגה בפוליטיקה חדשה במושגים של הערכים שאזרחיה דבקים בהם ולפי נטייתם לפוליטיקה של מחאה. עם זאת, איננו רואים עדיין מבנים שישלימו את התכונות האלה: מן הזירה המפלגתית ומן הדרך שבה אנשים פועלים בפוליטיקה מצטיירת עדיין פוליטיקה מן הסגנון הישן.

הבה נסכם את שנאמר לעיל: מה חדש בפוליטיקה הישראלית? שלושה גורמים בולטים מעל לכל היתר. ראשית, התמיכה בנושאי איכות הסביבה ובשוויון בין המינים גבוהה מהמצופה. שיעור העמדות החיוביות כלפי סוגיות של פוליטיקה חדשה מפתיע בהיקפו, נוכח העובדה שהמדינה כורעת תחת נטל של בעיות ביטחון ופיתוח. מחסור בנתונים שנאספו לאורך זמן מונע ניתוח של המצב העכשווי, אבל הנתונים ההשוואתיים האקראיים משרטטים את ישראל כמדינה מערבית "נורמלית". נוסף על כך, בחינה מדוקדקת של סדר-היום של הכנסת מעידה כי תשומת-הלב המוקדשת לסוגיות הקשורות בפוליטיקה החדשה נמצאת בסימן עלייה. אולם מאפיינים אחרים של המשטר אינם מצביעים בצורה מובהקת על פוליטיקה חדשה.

המפלגות הפוליטיות מתעניינות עדיין בפערים חברתיים הכרוכים בחיכוכים כלכליים, עדתיים, דתיים ולאומיים. אף אחד מהגופים החדשים שהופיעו בזירה הפוליטית לא קם מפני שהפגין דאגה לאיכות הסביבה המתדרדרת, למעמדן המקופח של הנשים בכלכלה ובחברה או להפליה

המתמדת נגד קבוצות שוליים בחברה. אף אחד מהם לא דגל בעמדות המתנגדות לחימוש, לא תבע ביזור של הממשל, לא התנגד לצמיחה כלכלית ולא התמקד בהגשמה עצמית. נהפוך הוא, המפלגה שגילתה את הזיקה הגדולה ביותר לסוגיות אלה (מרצ) איבדה רבע מכוחה בכנסת וירדה מ-12 ח"כים לתשעה בלבד. המפלגות הישראליות לא נתקלו באתגר של הצורך להיענות לדרישות בתר-חומרניות המועלות על-ידי אזרחים המבקשים להשתתף בנעשה בזירה הפוליטית. בבחירות של 1996 הסתמנה אמנם היערכות מחודשת של המפלגות, אבל דומה שכיוונו של תהליך זה מנוגד לפוליטיקה החדשה.

הערבוב של מבנים פוליטיים ישנים עם ערכים פוליטיים חדשים מעורר שאלות נכבדות בקשר למשמעות הסוגיות של הפוליטיקה החדשה לגבי הפוליטיקה המפלגתית. תערובת זו אינה מיוחדת לישראל דווקא (McAllister and Vowles, 1994), אבל אפשר שהניגוד בין הלך-הרוח הציבורי הרווח במדינה לבין מבנה המפלגות הוא ניגוד מרשים יותר.

ייתכן שהסיבות להתנגשות בין הערכים למבנים מעוגנות במאפיינים הדינמיים של הבחירות של 1996 ששיקפו עדיין את ישראל שהייתה, ועם זאת בישרו שינויים הצפויים בעתיד. ישראל שהייתה הייתה מדינה אידיאולוגית שכונתה "דמוקרטיה לא-ליברלית" (Ben-Eliezer, 1993), שהייתה שקועה בסכסוך מזוין ממושך. זוהי ארץ ריכוזית, פוליטית וביורוקרטית מאוד, שבה תופסת המדינה מקום מרכזי גם בכלכלה וגם בתרבות הפוליטית (Arian, 1989). הצריכה הממשלתית הגיעה בעבר לשיא (29% מכלל הצריכה, העבודה הועסק בשירותים הציבוריים. הממשלה שלטה גם במשאבים הטבעיים של המדינה ובאמצעי התקשורת (באמצעות חברות ממשלתיות). יתר על כן, הריכוזיות בלטה מאוד, מתוך אמונה שהממשלה חייבת לדאוג לכל בעיה, כמעט, ומצפים ממנה שתתערב בכל היבטי החיים (Elazar, 1986). המדינה נתפסה אפוא ככלי חשוב לעריכת שינויים חברתיים, גישה שהשאירה מרווח מצומצם לאינדיווידואליזם הקשור בפוליטיקה החדשה. ריכוזיות זו נוצרה במכוון כדי להוות כלי לבניית אומה, תהליך שהיה בשליטתן ההדוקה, הבלעדית כמעט, של המפלגות הפוליטיות. למרות

שהאזרחים היו חלוקים ביניהם בצורה קיצונית בסוגיות של מדינה וחברה, ניסרה בחלל כל העת קריאה לאחדות סביב שתי אמונות בסיסיות: ריבונות יהודית במולדת העתיקה וקיבוץ הגלויות בארץ-ישראל.

ישראל שהייתה הייתה שקועה במלחמות תכופות, עקובות מדם. במשך תקופת קיומה הקצרה יחסית (פחות מחמישה עשורים), נקלעה המדינה לשבעה מאבקים מזוינים. העובדה שסוגיית הביטחון מהווה עדיין עיסוק מרכזי אצל הישראלים הייתה אחד הגורמים המרכזיים שהכתיבו את מבנה מוסדותיה ואת תרבותה הפוליטית. בעיית הביטחון החמורה יצרה אצל הישראלים "מנטליות של מצור", שהייתה מלווה בהשלכות עזות על המוסדות הפוליטיים. מצבי חירום פנימיים בשילוב עם איומים מבחוץ מנעו גמישות מוסדית ופגעו בהסתגלות להלך רוח העשוי להשתנות.

ישראל שתהיה מבשרת ביזור הכוח ופוליטיקה של שלום. משתמע ממנה דגש חזק יותר על צורכי הפרט ודגש מופחת על צורכי הכלל; הצבת האדם במרכז ומסירות פחותה לעניין הלאומי. אבל הישראלים, כמו נזירים קתוליים, מתקדמים לעבר יעדים אלה בשני צעדים קדימה וצעד אחד אחורה. ממשלת העבודה הייתה מוכנה לנטוש מיתוסים עתיקים למען השלום; ממשלת הליכוד מוכנה לאבד את תמיכתם של חלק מתומכיה המסורתיים למען הפרטה. שתי הממשלות יכלו להרשות לעצמן להקריב קורבנות אלה בגלל אופיין הדו-משמעי של הפוליטיקה הישנה והחדשה. אבל דווקא דו-משמעות זו בולמת התקדמות מהירה לעבר יעדים אלה.

הערות

1. הסקר נערך על-ידי מכון סקרים ארצי (מודיעין אזרחי), ב-17 ביוני 1996, בראיונות טלפוניים.
2. הגופים הימניים היו "פיקוח-נפש", חוג פרופטורים למען חוסן כלכלי ופוליטי; פורום ביטחוני לעצמה לאומית; עמותת הנשים למען עתיד ישראל (שכוננו גם "נשים בירוק"); "עתיד לישראל" ו"שלום לדורות". הקבוצות השמאליות היו "גוש השלום", "דור שלם דורש שלום"

- ו"המועצה לשלום ולביטחון". קולה של "שלום עכשיו" לא נשמע כמעט במערכת הבחירות ב-1996.
3. ב-1977 הונהגה ליברליזציה בעניין ההפלות. על-פי החוק החדש נדרשת האישה לקבל היתר להפלה מוועדה ממלכתית. היתר זה ניתן רק בנסיבות מוגדרות, שרצונה החופשי של האישה אינו נכלל בהן (Yishai, 1993).
4. החוק שקבע כי אפליה בקבלת עבודה היא עברה פלילית (חוק שיויון ההזדמנויות בתעסוקה, תשמ"א-1981), נתקבל בכנסת התשיעית. חוק זה הוסיף ממד חשוב להיבטים התיאורטיים של הגנה מפני אפליה, אך לא תרם מאומה לשיפור הפוטנציאל ליישום זכויות אלה (Raday, 1991, p. 181).

ביבליוגרפיה

- השנתון הסטטיסטי לישראל, 1965, 1966, 1995, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- סיכום סטטיסטי של הכנסת ה-13, 1996. דוח מס' 13, ירושלים, ארכיון הכנסת ויחידת המחשב, 17 במרס.
- סרנה, יגאל, 1996. "טרנספר מנומס", ידיעות אחרונות, 3 במאי.
- , 1996a, "הפנסיה של טובול: המחותרת של שלוסר", ידיעות אחרונות, 10 במאי.
- פרג, יאיר, 1996. "בין מצע למציאות", הארץ, 6 במאי.
- קורץ, גילה, ושמואל ליבמן-וילציג, 1994. "הרחבת מעגל החוץ-פרלמנטריזם בישראל: עמדות הצבור כלפי מערכות חלופיות והשימוש בהן", מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, מס' 39: 60-31.
- Anderson, Jorgen G., 1990. "Environmentalism', 'New Politics' and Industrialism: Some Theoretical Perspectives," **Scandinavian Political Studies**, No.13: 101-119.
- Arian, Asher, 1989. **Politics in Israel, The Second Generation**, Chatham, N.J.: Chatham House.

Barnes, Samuel H., Max Kaase et al., 1979. **Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies**, Beverly Hills, CA: Sage.

Bartolini, Stefano, and Peter Mair, 1990. **Identity, Competition and Electoral Availability**, Cambridge: Cambridge University Press.

Baumgartner, Frank R. and Bryan D., Jones, 1993. **Agendas and Instability in American Politics**, Chicago, IL: University of Chicago Press.

Bean, Clive, and Jonathan, Kelley, 1995. "The Electoral Impact of New Politics Issues," **Comparative Politics**, No.27: 339-355.

Bell, Daniel, 1960. **The End of Ideology**, Glencoe: Free Press.

-, 1973. **The Coming of Postindustrial Society**, New York: Basic Books.

Ben-Eliezer, Uri, 1993. "The Meaning of Political Participation in a Nonliberal Democracy: The Israeli Experience," **Comparative Politics**, No. 25: 397-412.

Betz, Hans Georg, 1993. "The New Politics of Resentment: Radical Right-Wing Populist Parties in Western Europe," **Comparative Politics**, No. 25: 413-427.

Borre, Ole, 1995. "Old and New Politics in Denmark," **Scandinavian Political Studies**, No.18: 187-205.

Dalton, Russell J., 1994. **The Green Rainbow, Environmental Groups in Western Europe**, New Haven: Yale University Press.

-, 1996. **Citizen Politics in Western Democracies**, 2nd ed. Chatham, N.J.; Chatham House.

Dalton, Russell J., Paul Allen Beck and Scott C. Flanagan, 1984. "Electoral Change in Advanced Industrial Democracies," in Russell J. Dalton, Scott C. Flanagan and Paul A. Beck, (eds.), **Electoral Change in Advanced Industrial Societies**, Princeton: Princeton University Press.

Dalton, Russell J. and Manfred Kuechler, (eds.), 1990. **Challenging the Political Order**, New York: Oxford University Press.

–, 1990. "New Social Movements and the Decline of Party Organization," in Dalton and Kuechler, **ibid**.

–, 1990a. "New Political Movements and 'New Politics' Parties in Western Europe," in Dalton and Kuechler, **ibid**.

Elazar, Daniel, 1986. **Israel: Building a New Society**, Bloomington: Indiana University Press.

Gottlieb, Avi and Ephraim Yuchtman-Yaar, 1983. "Materialism, Postmaterialism, and Public Views on Socioeconomic Policy: The Case of Israel," **Comparative Political Studies**, No. 16: 307-335.

Harmel, Robert and Rachel Gibson, 1995. "Right-Libertarian Parties and the 'New Values': A Reexamination," **Scandinavian Political Studies**, No. 18: 97-118.

Harmel, Robert and J. Robertson, 1985. "Formation and Success of New Parties, A Cross-National Analysis," **International Political Science Review**, No. 6: 501-523.

Inglehart Ronald, 1971. "The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in PostIndustrial Societies," **American Political Science Review**, No. 65: 991-1017.

–, 1990. **Cultural Shift in Advanced Industrial Society**, Princeton: Princeton University Press.

–, 1995. "Public Support for Environmental Protection: Objective Problems and Subjective Values in 43 Societies," **Political Science**, 57-72.

Inglehart, Ronald and Paul R. Abramson, 1994. "Economic Security and Value Change," **American Political Science Review**, No. 88: 336-54.

Jahn, Detlef, 1993. "The Rise and Decline of New Politics and the Greens in Sweden and Germany," **European Journal of Political**

Research, No. 24: 177-194.

Johansson, Ole, 1995. "Protecting the Environment," in Ole Borre and Elinor Scarborough (eds.), **The Scope of Government**, Oxford: Oxford University Press.

Kaase, Max and Hans-Dieter Klingemann, 1982. "Social Structure, Value-Orientations, and the Party System," **European Journal of Political Research**, No. 10:379.

Kitschelt, Herbert, 1988. "Left-libertarian Parties: Explaining Innovation in Competitive Party Systems," **World Politics**, No. 40: 194-234.

Knutsen, Odbjorn, 1990. "Materialist and Postmaterialist Values and Social Structure in the Nordic Countries, A Comparative Study," **Comparative Politics**, No. 23: 85-104.

Kriesi, Hanspeter and Philip van Praag, Jr., 1987. "Old and New Politics: The Dutch Peace Movement and the Traditional Political Organizations," **European Journal of Political Research**, No.15: 342.

Lawson, Kay and Peter H. Merkl (eds.), 1988. **When Parties Fail, Emerging Alternative Organizations**, Princeton: Princeton University Press.

Mair, Peter, 1994. "Party Organizations: From Civil Society to the State," in Richard Katz and Peter Mair (eds.), **How Parties Organize, Change and Adaptation in Western Democracies**, London: Sage.

McAllister, Ian, and Donley T. Studlar, 1995. "New Politics and Partisan Alignment," **Party Politics**, No. 1: 197-220.

McAllister, Ian and Jack Vowles, 1994. "The Rise of New Politics and Market Liberalism in Australia and New Zealand," **British Journal of Political Science**, No. 24: 381-402.

Muller-Rommell, Ferdinand (ed.) 1990. **New Politics in Western Europe**, Boulder, Colorado: Westview.

Raday, Frances, 1991. "Women, Work and the Law," in B. Swirski and M.P. Safir (eds.), **Calling the Equality Bluff. Women in Israel**, New York: Pergamon.

Reiter, Howard L., 1993. "The Rise of the 'New Agenda' and the Decline of Partisanship," **West European Politics**, No.6: 89-104.

Rootes, Chris A., 1992. "The New Politics and the New Social Movements, Accounting for British Exceptionalism," **European Journal of Political Research**, No. 22: 171-191.

Savage, James, 1985. "Postmaterialism of the Left and Right: Political Conflict in Postindustrial Society," **Comparative Political Studies**, No. 17: 431-451.

Steel, Brent S., Rebecca L. Warner, Blair Stieber and Nicholas F. Lovrich, 1992. "Postindustrialist Values and Support for Feminism among Canadian and American Women and Men," **Western Political Quarterly**, No. 45: 339-353.

Wolfsfeld, Gadi, 1988. **The Politics of Provocation: Participation and Protest in Israel**, Albany: SUNY Press.

World Development Report 1991: The Challenge of Development, Oxford: Oxford University Press.

Yishai, Yael, 1993. "The Hidden Agenda: Abortion Politics in Israel," **Journal of Social Policy**, No. 22: 193-212.

-, 1995. "Equal But Different? The Gender Gap in Israel's 1992 Election," in Asher Arian and Michal Shamir (eds.), **The Elections in Israel - 1992**, Albany: SUNY Press.

-, 1996. **Between the Flag and the Banner: Women and Politics in Israel**, Albany: SUNY Press.